

Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között

Huszár Ágnes: A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2005.

Legkésőbb Jakobson óta tudjuk, hogy a nyelv működésfolyamatai a leglátványosabban „tévesztésekben” érhetők tetten. Tévesztések, vagyis olyan nyelvi alakulatok, amelyek eltérnek a nyelvi rendszer működése alapján jósolható formációktól, úgy jönnek létre, hogy a nyelvi rendszer működése során, az egyén aktuális nyelvhasználatában, a rendszeralkalmazásban műveleti hibák lépnek fel. A tévesztések jelen vannak az előbeszédben, a patológikus nyelvhasználatban, forrásai lehetnek a nyelvi humornak, továbbá indítópontjai vagy indikátorai bizonyos történeti változásoknak, illetőleg a nyelvvelsajátítás egyes szakaszainak. A hibás formációk a grammatika különféle elemzési szintjein, illetőleg dimenzióiban értelmezhetők.

Ha elfogadjuk, hogy a tévesztések hitelesen tükrözik a nyelv(ek) univerzálé típusú jellemzőit, illetve nyelvi folyamatok univerzális stratégiáit, akkor a tévesztést tartalmazó közlésfolyamatok vizsgálata olyan rendszerösszefüggéseknek és kognitív folyamatoknak a feltárását jelentheti, amelyek a tévesztésekben ható kompenzációs műveletek általánosan érvényesülő nyelvi eljárásainak felelnek meg.

A produkcióban mutatkozó devianciák iránti tudományos érdeklődés nem mai keletű. Európában már az újgrammatikus Hermann Paul történeti elemzéseiben is felbukkan az a hipotézis, hogy a történeti változások és a szinkrón folyamatokban jelenlévő rendszersértések közös művelet eredményei lehetnek (Paul 1880). Sőt, ugyanebben az időszakban született a nyelvbtláskutatás atyjának tekintett Meringernek – aki maga is a kor jeles indogermanistája volt – az első, s mindaddig a világ legnagyobb méretű, ún. *on-line* (vagyis megfigyelésen alapuló és papír-ceruza módszerrel rögzített, bővebben l. később) ép nyelvi devianciakorpusza, amely összesen mintegy 8800 beszéd-, írás- és olvasásbeli tévesztést tartalmaz német nyelven. (A különféle nyelvek azóta gyűjtött nyelvbtláskorpuszait átlagosan 4000 adat teszi ki.)

Minden alkalmazott, illetőleg határtudomány szemléletét alapvetően meghatározza az érintett tudományszakoknak az adott korszakban működő kutatási paradigmája. Ennek megfelelően Meringer nyelvbtlásfelfogása az újgrammatikusok elméleti keretébe, a történeti hangváltozások univerzális rendszerszerűségének tételezésébe illeszkedik. Ez végső soron közös – mai terminussal élve – kognitív meghatározottságokra vezet vissza a történeti változásokat, a szinkrón változatokat és nyelvhasználatbeli devianciákat, másfelől a gyermeknyelv elsajátításának lépéseit. Ennek a felfogásnak egyes elemei a következő paradigmának, a strukturalizmusnak a nézeteiben is továbbélnek. Gondoljunk csak például Jakobson tételére a nyelvvelsajátítás és az afáziás leépülés tükörszimmetriájáról (1941). A strukturalista rendszerszemlélet erőteljes hatása abban is megnyilvánul, hogy a devianciakutatás még az 1970-es években, vagyis a generatív paradigma felfelé ívelő, de már nem annyira korai korszakában is elsősorban az egyes rendszerszintek szerinti struktúravizsgálatokból állt (vö. Garrett 1980). A feldolgozási kérdések, azután a produkció egyes folyamatainak modellálási törekvései majd csak a kognitív megközelítés térhódításával kerülnek előtérbe. A két korszak közti átvezetést a mentális lexikon kutatása jelentette. Ez az irányzat egyfelől a lexikon szerkezetét, másfelől a tartalmához való hozzáférési folyamatokat kezdte feltárni (vö. pl. Dell 1984, 1986, 1990).

Az első korszakaiban erőteljesen angolközpontú generatív elmélet idején létrejött nyelvbtláskorpuszok vizsgálata olyan következtetésekhez vezetett, amelyek közül nem egyet – hasonlóan az univerzális grammatika egyes tételeihez – később, eltérő szerkezetű nyelvek-

ből gyűjtött adatok és összefüggések cáfoltak. Ez nem véletlen, hiszen a generatív paradigma élettörténetében nem ez volt az első túlgeneralizálás. A szinte csupán indoeurópai nyelvek vizsgálata alapján felállított alanyprominencia elvének egyetemessége csak az 1980-as években, a topikprominens nyelvek (mint például a magyar) „felfedezése” nyomán dőlt meg. Az 1990-es években számos nyelvre létrejöttek nyelvbottlaskorpuszok és azok elemzései, amelyek sorra módosították, de legalábbis árnyalták az angol anyagra alapozott megállapításokat.

Ahogy a magyar nyelv leírása (morfo)szintaktikai szempontból erősen hozzájárult az elvek és paraméterek átalakulásához az univerzális grammatikában, úgy várhatóan a nyelvbottlások a magyarban szintén nem lesznek érdektelenek a produkciós folyamatok modellálásában. Így igen öröndetes, régen várt, hiánypótló, és tudományos előrelépést ígérő eseménynek tekinthetjük, hogy 2005 folyamán két olyan kötet is napvilágot látott, amely nyelvbottlaskorpusz építéséről számol be. A *Beszédkutató* sorozatban megjelent „*Nyelvbottlás*”-korpusz, *tanulmányok* című kötet többek között tartalmazza a Gósy Mária által 2001 óta gyűjtött megakadéskorpusz bemutatását, továbbá adatainak típusok szerinti előrendezését (Gósy 2004). Huszár Ágnes munkája pedig a szerző által 1997-től *on-line* módszerrel gyűjtött, mintegy négyezer adatot tartalmazó nyelvbottlaskorpusz hibaelemzésére épített monográfia, ugyancsak típusok szerint osztályozott adatokból felépített mutatóval.

*

0. Huszár Ágnes több mint húsz éve foglalkozik a beszédstratégiák műveleteivel, és mintegy tíz éve publikálja elemzéseinek eredményeit a nyelvbottlások vonatkozásában elméleti és módszertani kérdésekben. Foglalkozott többek között a versengési elvek működésével, a nyelvtani nem elhelyezkedésével a mentális lexikonban, a helycserén alapuló tévesztésekkel, valamint a freudi elszólásokkal, illetőleg a nyelvbottlástipizálás szempontjaival és nehézségeivel. A szerző mindjárt könyve bevezető fejezetének elején indokolja, miért is jelennek meg ritkábban a nyelvi produkciót, illetve a produkció devianciáit létrehozó folyamatokról elemzések, mint a feldolgozásról. Ha a folyamatokat a megfigyelő előtt rejtve maradó „fekete doboz”-nak tekintjük, akkor „a beszédértésnél e fekete doboznak mind az *inputját*, mind az *outputját* befolyásolni tudjuk [...]” (11). A beszédprodukciónál azonban „olyan fekete dobozzal van dolgunk, ahol az *input* maga is bizonytalan [...], szinte megvalósíthatatlanul nehéz feladatnak látszott a külső megfigyelő számára hozzáférhetetlen kiindulóponton elkezdődő, nagyrészt automatizálódott folyamatok vizsgálata” (11–12). S ha a produkciót megelőző folyamatok nem vagy igen nehezen vizsgálhatók, csak a produkált közlemény, a nyelvi output elemezhető. A közlemény által tartalmazott hibák elemzése következtetéseket enged meg az őket létrehozó folyamatok, áttételesen pedig a normál folyamatok működésére vonatkozóan. Ez nagyon is kézenfekvő, hiszen „A hibaelemzés alapfeltevése az, hogy egy folyamat zavarai ugyanazoknak a rendszerszerű mechanizmusoknak vannak alávetve, amelyek a zavartalan lefolyást biztosítják” (12). Ez akkor is érvényes hipotézis, ha „ugyanakkor szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy [...] számos nyelvi adat többféle kiváltó okra vezethető vissza” (12).

A kötet tíz, egymással organikus kapcsolatban álló részre tagolódik. A bevezető fejezet után a nyelvbottlás fogalmának meghatározására, a nyelvbottlás osztályozási lehetőségeinek sorra vételére és a gyűjtés módszereire kerül sor. Olvashatunk a nyelvbottláshoz hasonló, azokkal rokon, illetve azoktól lényegük szerint eltérő jelenségekről. Megismerkedhetünk a nyelvbottlaskutatás történetének jeles képviselőivel és a nyelvbottlaskutatás mai helyzetével. Külön részletes alfejezetek tartalmazzák a legkurrensebb megközelítés, a kognitív irányzat modelljeit, különös tekintettel a mentális lexikon szerkezetének és hozzáféréseinek kérdéseire. A nyelvbottlásokról szóló fejezet bemutatja az eltérő fogalmi és nyelvi szinteken zajló műveleti hibákat, egy lehetséges tipológiába rendezve a zavarba ejtő számosságú adatféleséget. A

szerző saját, kísérleten alapuló elemzését az imponálóan széles körű felhasznált irodalom jegyzéke követi. A kötetet a szerző nyelvbotláskorpuszából válogatott mutató zárja.

1. A *Nyelvbotlás* című fejezet (15–40) a definiálás és az osztályozás problémáit mutatja be. A szerző saját definíciójának megfogalmazásánál felmerül egy igen fontos, ám ritkán hangsúlyozott, szociolingvisztikai kritérium: a beszélő idiolektusához való viszonyítás. A *tolarencia* ‘tolerancia’ akkor nyelvbotlás, ha a szót a beszélő mentális lexikonja a standard alaknak megfelelően tartalmazza, de nem az, ha a beszélő a téves formában interiorizálta a szót. Az elkülönítés próbája pedig az érintett beszélő jólformáltsági ítélete az elhangzott változatra vonatkozóan. A definíció másik – közismertebb – pillére a szándéktalanság, amely a művészi, humoros, nyelvi játékbeli deviáns adatokat zárja ki a nyelvbotlások közül, noha ezeknek is igen gyakran nyelvbotlásműveletek az ihletői. Mindkét kritérium kognitív, vagyis a devianciát létrehozó folyamat szempontjából elkülönítő erejű. A standardhoz képest deviáns, de az idiolektusnak megfelelő alakot a tévesztést nem tartalmazó alakokat létrehozó folyamat eredményezi, míg a botlás lényege szerint műveleti hiba. A szándékosan létrehozott deviancia szintén nem a folyamat „üzemzavara” (16), hanem a mentális lexikonban vagy a szabályok közötti célzott keresés eredménye.

A szakirodalom bemutatott nyelvbotlás-típológiái a tévesztésekben részt vevő elemek, másrészt nyelvi szintek, továbbá szekvenciaszervezési műveletek szerint próbálnak meg rendet vágni a gazdag és változatos adatrengőben. Ám a kategóriák olykor túl általánosak, máskor pedig saját szempontjaikkal – rosszabb esetben magukkal az adatokkal – kerülnek összeütközésbe. A tévesztéseket a *célelem-nyelvbotlás-hibaforrás* kategóriákkal leíró értelmezés nem veszi tekintetbe, hogy a hiba forrására vonatkozóan – a ritmikai okokra visszavezethető szekvenciaszervezési folyamatok kivételével – a valódi törlések esetében (tehát a biztosan nem téves lexématalálás eredményeként létrejött alakoknál) még hipotézis sem fogalmazható meg. A Stemberger (1985)-féle leíró jellegű tipizálást illetően pedig meg kell jegyeznünk, hogy a strukturalizmus óta (Saussure 1967, majd Martinet 1973) sem a szemantika, sem a pragmatika, sem a fonetika nem tekinthető nyelvi szintnek.¹ (Akkor sem, ha a tévesztések érintik a szemantikai összetevőjegyeket, pl. *A tetején magyar zászló füstölög* ‘lobog.’) A hibázás lehetséges irányait felsoroló osztályozás mintái pedig összehangolatlanok. Az anticipáció kategóriája csak az AB – BA mintát, a perszeverációé pedig csak az AB – AA mintát tünteti fel (17), miközben az utóbbi is megvalósulhat ismétlés nélküli csere, illetőleg az előbbi is ismétlés formájában (19). Kérdéses továbbá az is, hogy az anticipáció AB – BA mintázata miért is nem a „komplex” hibázási irány kategóriájába tartozó metatézisnek tekintendő.

Ám a terminuskákakon való csomókeresésnél fontosabb, hogy világosan lássunk néhány valódi nehézséget a botlások által érintett nyelvi egységek kezelése tekintetében. A nyelvbotláskutatás szakirodalmában nem mindig különül el világosan a fonetikai és a fonológiai (vagy megkülönböztető) jegy fogalma. Az előbbi a beszédhangok adott, univerzális szempontok szerinti artikulációs–akusztikai–percepcióis jellemzőire utal, az utóbbi pedig ezek

¹ Az elemekből és az elemek összerendezési szabályaiból álló nyelvi szintek elemei a realizált közlések tagolásából adódó, azonos kritériumok szerint jellemezhető szerkezeti elemek absztrakciói. Rendelkezhetnek olyan tulajdonságokkal, amelyekkel a realizált alakok nem: lehetnek aluspecifikáltak (mint például a többalakú toldalékok) vagy fonológiaiilag üresek, vagyis szegmentális alakokkal nem rendelkezők (mint a nagy PRO, például a főnévi igenév alanya). Valamely elem vagy szabály kizárólag egyetlen nyelvi szinthez rendelhető hozzá. Valamely alsóbb nyelvi szint absztrakt elemein végbemenő rendezési szabályok egy következő, magasabb nyelvi szint absztrakt elemeit eredményezik. A fonetika azért nem nyelvi szint, mert magát a realizációt írja le, nem pedig absztrakt entitásokat. A szemantika pedig azért zárható ki a nyelvi szintek közül, mert nem szerkezetet absztrahál, következőképp absztrakt egységeinek összerendezése sem eredményezi egy következő nyelvi szint szerkezeti elemét. A szemantika inkább dimenzióknak tekinthető, amely több (de nem mindegyik) nyelvi szinthez is hozzárendelhető, vö. szójelentés, mondatjelentés. A pragmatika két tekintetben sem nyelvi szint: egyfelől a realizáció bizonyos aspektusait írja le, másfelől pedig nem absztrahálható általa szerkezeti elemek és összerendezési szabályok. Kategóriákat létrehozó művelete – hasonlóképpen, mint a fonetikában – nem az absztrakció, hanem az általánosítás.

közül azokra, amelyekkel az egyedi nyelvben minimális párokat, vagyis jelmegkülönböztető szerepű szegmentumokat (klasszikus terminussal – a mai ún. fonológiákból kiseprűzött – fonémákat) lehet elkülöníteni. A nyelvbotlás-szakirodalom évtizedeken át a tévesztés által érintett legkisebb nyelvi egységnek a beszédhangot, *s* – Fromkin kivételével (vö. pl. Fromkin 1971, 1997) – nem összetevőit, a fonetikai jegyeket tekintette. Most ne ássunk a mélyére annak a problémának, amelyet Huszár Ágnes maga is felvet az érintett alfejezetben, nevezetesen, hogy a standard/dialektális/idioktális normától nem fonológiai, csupán fonetikai megkülönböztető jegyben eltérő beszédhangváltozat, az alfofón mennyiben képes deviáns alakot létrehozni (18). Nincs az a fonetikus, aki spontán beszéd műszeres elemzésekor ne találkozott volna valamely szegmentum olyan aktuális megvalósulásával, amely több akusztikai paraméterben tért el a standardtól, mint ahányban megegyezett vele, miközben a percepció (akár az elemző kihegyezett percepciója) a kontextusban mindebből mit sem vett észre. De annyi bizonyos, hogy észrevétlen alfofónikus eltérésekre nem kifizetődő hipotézist építeni. Annál is kevésbé, hiszen a keresett legkisebb egység, amelyet a nyelvbotlás érint, *nyelvi* egység. Márpedig a beszédhangokat alkotó fonetikai jegyek, valamint az alfofónok nem a nyelv, hanem a fizikai megvalósítás, az artikuláció motoros folyamatainak tartozékai.

Nagyobb gond viszont a következő. Az adatok azt mutatják, hogy a tévesztések (és nemcsak az ép spontán beszédbeliek, hanem a patológiások is) igenis érintik a jegyeket. Természetesen nem a fonetikai, hanem a megkülönböztető jegyekről van szó. A nyelvbotlásos *egyén* ‘edény’, *tyérd* ‘térny (a *térd* szó nyelvjárási alakja)’ vagy az afáziás *táffító* ‘távfütés’, *összponkort* ‘összkomfort’ adatokban az a közös, hogy a tévesztés által érintett szegmentumoknak mindösszesen egy-egy jegye „cserélt helyet” egymással. Ugyanez a folyamat mutatható ki azoknál az ismétléses botlásoknál, amelyeknél az tévesztett szegmentum egyetlen megkülönböztető jegyben tér el ismételt mintától. Ilyen pl. a [...] *hogy jól összevessen a Hegedűs Attilával* ‘összevessen’, vagy a *fökhagymás, füstölt* ‘fokhagymás’ alak. Ha kiindulásként elfogadjuk a jegyek érintettségét, a Berg-féle osztályozásnak mindjárt nincs szüksége arra a kényelmetlen eljárásra, hogy a *Sowdetunion* ‘Sowietunion’ tévesztésben a *d*-t kontextusban nem szereplő elemnek legyen kénytelen tekinteni (21). Azért nem, mert a *d* képzéshelye megegyezik – többek között – az összetett szóalak következő lexémájában lévő ugyanolyan szekvenciális és szótagpozícióban helyet foglaló *n* képzéshelyével. Ez pedig vizsgálataim szerint (Szépe 2006) az egyik leggyakoribb jegyterjedési típus – lehet, hogy nem csak a magyarban.

A megkülönböztető jegyek érintettsége cáfolja azt a felfogást is, amely szerint „csak maga a beszédhang fejt ki előfeszítő hatást. [...] Nincs [...] előfeszítő hatása még több jegy előzetes meglétének sem” (17). S bár a beszédhangot alkotó fonetikai jegyekről van szó, valójában megkülönböztető jegyekre kell gondolnunk. Ez a felfogás azt hirdeti, hogy az adott nyelvben minimális párt alkotó szegmentumok egyik tagja nem gyakorol előfeszítő hatást a másokra: „a *b*-re csak a *b* gyakorol előfeszítő hatást, a tőle csak egy jegyben, a zöngésségben különböző *p* már nem (Roelofs 1999)” (17). A következő, saját gyűjtéséből származó magyar példában ez mégis megtörténik: *gyűjti az abla... alapanyagot a következő diplomához* ‘alapanyagot’. A *diploma* szóalakban megjelenő *pl* mássalhangzó-kapcsolat zöngétlen *p*-jének anticipált előfeszítő hatása mutatható ki a zöngés *b*-nek az *alapanyagot* szóalak első szótagi kódjába való betoldásában. A művelet pedig éppen a zöngésség tekintetében eltérő szerkezetisméltést eredményez. Összefoglalva: az, hogy „a szakmai konszenzus a beszédhangot [itt: szegmentumot, fonémát] tekinti a minimális nyelvi egységnek” (17), távolról sem zárja ki, hogy az őket alkotó megkülönböztető jegyek ne lehetnének önállóan érintve a szekvencia-szervezés devianciáiban.

Ugyancsak csínján kell bánnunk azzal a – szintén a jegyekkel operáló – elképzeléssel, amely az affrikáták önálló mássalhangzói státusát a nyelvbotlás adatainak független bizonyítékaival kívánja igazolni: „[...] míg más komplex szegmentumok, pl. az *sk* nyelvbotlásokban

helyet cserélhetnek, az affrikáták elemeivel ez soha nem fordul elől (Törkenczy 1994: 288)” (17). Először is, előfordul: gyermeknyelvben, afáziában (pl. *bozda* ‘bodza’, *lándacs*² ‘lándzsa’ (Sebestyén Tar 2006: 77) *tusva* ‘csukva’; *a doszent* ‘a docens’).³ Nyelvbtlásokban pedig a szekvencia által tartalmazott virtuális affrikáta-összetevők affrikátává épülhetnek össze (pl. *dzsarázs* ‘darázs; *csetvér* ‘testvér’). Aztán pedig, ha az affrikáták azt mutatják, hogy szétválhatnak összetevőikre, akkor erősen meginog a *ty*, *gy* zárhang természetét hirdető elképzelés, ugyanis ezek is szétválhatnak (pl. afáziás *ha[dj]on... hadott* ‘hagyott’, SLI-os gyermeknyelvi *hattuj* ‘hattyú’).⁴

A pozicionális hibák közül két elem helycseréjének egyik típusa a spoonerizmus. Az átrendező művelettel „két egymást követő szó kezdő hangzója cserél helyet, úgy, hogy új, értelmes szavak keletkeznek”. Nem egy kutató „kétkedik a spoonerizmus spontán létrejöttében, tudatos szójátékoknak tartja őket” (19). Természetesen tudatosan is előállíthatók ilyen alakok, ám a szóalakkezdő szegmentumok cseréje nem ritka semelyik tévesztéstípusban sem. Ez pedig Szende Tamás *Globális Programozás* elméletével (Szende 1992, 1997) magyarázható. Nyelvbtlásos adatokon végrehajtott elemzés (Szépe 2005) azt mutatta, hogy ismétlés típusú nyelvbtlásműveletek végbemehetnek egyes jegyeken is és szegmentumon, vagyis teljes jegyfeltöltésen is. Az egyes jegyek terjedése az egyik pozícióról a másikra egy kiemelt pozíció felől egy kevésbé kiemelt pozíció irányában (pl. *nyelsbotlás* ‘nyelvbtlás’) és fordítva is (pl. *uszonyat* ‘iszonyat’, *eloszlász* ‘eloszlás’) megtörténhet. Sőt, két, azonos kiemeltségű pozíció között is (pl. *Per Münt meséi* ‘Per Gynt meséi’). Az átrendező művelet, vagyis a csere az azonos vagy közel azonos mértékben kiemelt pozíciók között ezzel szemben csak teljes jegyfeltöltések, vagyis teljes szegmentumok helycseréjét hajthatja végre. Azonos kiemeltségű onsetek közötti átpozicionálásra a *zságd vebre* ‘vágd zsebre’ lehet példa, kis mértékű kiemeltségbeli eltérésű onsetek közötti helycserére pedig a *fútkúró* ‘kútfúró’ vagy a *csinállok garadaluska levest* ‘csinállok daragaluska levest’. Ugyanilyen viszonyban álló nukleusok és kódák együttes cseréjét a *magánsörfördei* ‘magánsörfözdei’ példa illusztrálja. A nagy

² A szóalakot záró szegmentum zöngétlenítése jellemző művelete mind az ép, mind a patológus devianciafolyamatoknak.

³ Az onset pozícióra előírt affrikátákat felbontó művelet az egyik komponens elmozgathatja, a másik pedig az affrikáta eredeti helyén marad. Az elmozgatott elem valamelyik legközelebbi kódában fog pozicionálódni, előremozgásnál ugyanannak a szótagnak a kódjában, hátramoosgásnál pedig az előző szótag kódjában (Szépe 2002).

⁴ Az affrikátafelbontás műveletét illetően felmerülhet az affrikátaösszetevők időbeli additivitásának kérdése. Egy időtartammal rendelkező alakzat akkor additív, ha azt időben egymásba nem nyúló komponensekre bontva a komponensek időtartamának összege egyenlő a felbontott alakzat időtartamával. Ez azonban – mai nyelven szólva – nem életszerű. Azt kellene ugyanis feltételeznünk, hogy az építő egységek két „fél fonémát” képviselnek. Ilyen fogalmat azonban természetesen egyetlen rendszer sem ismer. Komolyabbra fordítva a szót: az affrikáta additivitásának hipotézise azt jósolja, hogy a felbontás eredményeképp (legalábbis) a réshangként realizálódó komponensnek az időtartamértéke nem érheti el a neki megfelelő (nem felbontott) réshang időtartam-értékét. Ez az elvárás két ponton tekinthető indokolatlannak: 1. Bármely jegy- vagy elem(át)rendezési művelet a realizációt megelőző művelet(i) hiba), amely legkésőbb az előhívott posztlexikális fonológiai reprezentációt érinti. (A művelet realizáció-előttiségét a megkülönböztető jegyek anticipációja bizonyítja a legékebben.) Az alapalak azonban az időtartamot minőségileg (rövid/hosszú), nem pedig mennyiségileg jellemzi. Így a mérőszámmal és mértékegységgel meghatározható időtartamérték mindig az implementáció része. Következésképp ha egy téves művelet sor valamely komponens szegmentummá épít, annak realizált alakja időtartamértékében nem kell, hogy különbözzön a hibátlan művelet sor által létrehozott szegmentum realizált alakjának időtartamértékével. Ha két szegmentum egy-egy megkülönböztető jegye egy téves művelettel egymás pozíciójába kerülve más-más szegmentumot hoz létre, annak időtartam-értéke a „helycserét” követően létrejövő szegmentuménak fog megfelelni az implementáció során. 2. Az implementáció során létrejövő időtartam-érték, bár határok között, mégis relatív. Így időtartamok összevetésénél az affrikátabontás eredményezte réshang időtartamértékét ugyanannak a közlőnek a nem műveleti hiba folytán létrejött réshangjával szükséges összevetni. A réshang időtartamának csökkentése azonban a percepció számára kategóriaváltást okozna (Vicsi 1981), így azonosíthatatlanná válna a bontási művelet. Éppen az, hogy a komponensek felismerhetők a realizációban, bizonyítékul szolgál a felbontás hipotézise számára. A probléma felvetését ezúton köszönöm e tanulmány szíves anoním lektorának.

kiemeltségi különbségű pozíciók között viszont lehetséges csupán egyetlen jegy cseréje, ami nem eredményezi teljes szegmentumok cseréjét, pl. a dentalveoláris és posztalveoláris képzésihelyjegyek cseréje a *szaccsolok* ‘saccolok’ esetében.

Annak a megállapítása, hogy az azonos kiemeltségű onsetek közötti csere jegycsere avagy teljes jegynyalábok cseréje, a magyarban számos esetben nem könnyű vagy nem is lehetséges. Ugyanis számos olyan szegmentumpár létezik, amelynek tagjai között csupán egyetlen megkülönböztető jegynyi a különbség, pl. *kép-gép, vár-bár, lép-lát, sár-szár*. Ezekben a szóalakokban ennek az egyetlen jegynek a cseréje a teljes szegmentum cseréjét eredményezi. Erre is példa volt a *garadaluska* ‘daragaluska’ szóalak.

Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben egyetlen jegy cseréje nem jár egyben a két szegmentum cseréjével (erre láttuk példaként a *szaccsolok* ‘saccolok’ szóalakot). Nem lehet véletlen, hogy a vizsgált devianciakorpuszok nem tartalmaznak egyetlen olyan esetet sem, amelyben az azonos mértékben erősen prominens pozíciók között (tehát két szóalakkezdő-, vagy két szóalakzáró vagy két morfémahatár-menti pozíció között) teljes szegmentum-cserét nem eredményező jegycsere történt volna. Ez pedig – legalább is ezen a téren – lehetővé tesz a tévesztések fonológiai szerkezetére vonatkozó jóslást. Így már belátható, hogy az ‘egy korsó borsodi’ többszöri előfordulású tévesztés csak *egy borsó korsodi* tévesztésként, teljes jegycserével mehetett végbe, s nem valósulhatott meg az *egy porsó gorsodi* vagy az *egy gorsó porsodi* alak.

Kétség sem fér hozzá, hogy nemcsak szándékolt keresés, hanem véletlen tévesztés is eredményezheti, ha az ilyen típusú cserék létező szóalakokat hoznak létre. A [nem##ta:l##sele]⁵ ‘nem száll tele’ spoonerizmus saját, tizenhét éves koromban egyértelműen szándéktalanul produkált nyelvbtlásom volt. A kezdeten elkülönülő szópárok szótári kategóriáiból akár a statisztikai valószínűsége is kiszámítható annak, hogy tagjaiból véletlen szókezdetcsere értelmes szóalakokat eredményez.

Egy következő, a kötet szakirodalmi áttekintésben bemutatott osztályozási szempont a hibaforrás és a célelem távolsága (20). Több vizsgálat utal arra, hogy a nyelvbtlások döntő többsége azonos szintagmán belül jön létre (saját felmérésem is a vizsgált anyagnak mindössze 3,2%-ában mutatott ki szintagmán kívüli tévesztéseket, vö. Szépe 2006). A szóalak és a szintagma egyedi nyelvek szerinti eltérése azonban besorolási problémákat vet fel. „Ennek az osztályozásnak a gyengéje az, hogy túlságosan kötődik egy bizonyos nyelv helyesírási konvenciójához. Így pl. a magyar *vízimalom* vagy a német *Wassermühle* belsejében létrejöhethető nyelvbtlás szóalakon belülinek minősül, ezzel szemben a vele azonos jelentésű és hasonló felépítésű angol *water mill* már szintagmán belülinek” (20). Véleményem szerint mégsem akkora a baj. Az, hogy egy nyelvi alakulatot szóalaknak vagy szintagmának minősítünk, nem csak, sőt talán egyáltalán nem is helyesírási kérdés (a fenti példában az angol kifejezés mind-egyik tagja lehet főhangsúlyos, a németben ugyanaz a két összetételi tag viszont nem). Az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek esetében is megtehető a besorolás. Bármely nyelvben, amelyre érvényes az elkülönítés, világos fonológiai, morfológiai és/vagy szintaktikai kritériumai vannak a besorolásnak. A magyarban például szintén a hangsúlyviszonyok alapján lehetséges: míg a szóalakban (szélső, kritikus esetében, az összetett szóban) csak az előtag (a bővítmény) kaphat szóhangsúlyt (pl. *'kékharisnya*), addig a szintagmában mind az alaptag, mind a bővítmény kaphat (*'kék 'harisnya*). Ha a szóalakban és a szintagmában előforduló tévesztések természete valóban eltér, a szintaktikai besorolás nem fogja befolyásolni az eredményeket.

„Szokásos még a távolságot szótagszámban mérni (Nooteboom 1969/1973). Ennek a mechanikus számításnak is vannak kritikussai. Legfőbb érvük, hogy a nyelvbtlásokban nem

⁵ Az adat IPA-jellekkel való átírását a hosszú mássalhangzónak a szóhatáron kötelezően létrejövő posztlexikális rövidülése indokolja.

minden szótag vesz részt egyenlő eséllyel”, hiszen „[a] hangsúlyos és a szóalakkezdő szótag [...] sokkal jobban érintve vannak a nyelvbötlésekben, mint mások” (20). A kérdésről a vita még folyik. Nincs kizárva azonban, hogy a két osztályozási szempont együttes alkalmazása megnyugtató eredményt adhat. Figyeljük meg: a tévesztésnek a morfémán, szóalakon, szintagmán belüli létrejöttét szem előtt tartó osztályozás szerkezeti szempontú, míg a szótagok távolsága szekvenciaszervezési kérdés. Saját vizsgálataim szerint minden szerkezetismétlő és -átrendező művelet létrehozta nyelvbötlésre igaz, hogy a leginkább érintett pozíció a szomszédos szóalakok azonos, főként azonosan prominens szótagja. Ezekben a pozíciókban mintegy kétszer annyi előfordulás regisztrálható, mint az összes többiben (Szépe 2006).

Berg háromdimenziós rasztere (21) megint az érintett nyelvi elem besorolási nehézségét veti fel. A fonémakapcsolat és a fonémasor egybeeshet a szótaggal, a szótag a morfémmal, a morféma pedig az egyszerű szóval. Ráadásul talán nincs is szükség ezeknek a fonológiai szintű szekvenciáknak az alkalmazására. Nemcsak azért, mert a fonémakapcsolat és a fonémasor aligha tekinthető nyelvi elemnek, hanem mert talán megkockáztatható egy másik lehetőség is. Ha megnézzük a szerkezetismétlésben, illetőleg -átrendezésben az érintett szegmentumok szekvenciális pozícióját, igen ritka, hogy ne legyen közöttük szótagpozíciók szerinti érintettség: legalább 90%-ban azonos szótagpozíciók érintettek (Szépe 2006).

Ha a különféle nyelvekből nyert adatok értelmezése lehet is tudományos viták tárgya, abban nincs nézeteltérés a szakirodalomban, hogy nyelvbötlésadatokra megfigyeléssel (gyűjtéssel) és kísérlettel lehet szert tenni. A kötet metodológiai alfejezete részletesen bemutatja az alkalmazott módszereket, azok előnyeit, hátrányait, valamint megbízhatóságukat. A gyűjtés abban tér el a kísérlettől, hogy az előbbi számba veszi a spontán módon, vagyis a vizsgáló beavatkozása nélkül létrejött adatokat, az utóbbi pedig arra törekszik, hogy feladathelyzetben, „a körülmények szisztematikus megváltoztatása” révén provokáljon adatokat. Ez utóbbiak legfőbb előnye az ellenőrizhetőség, továbbá az, hogy „a való életben nagyon ritkán előforduló nyelvi adatok is létrehozhatók” (27). A gyűjtés ezzel szemben minél nagyobb korpusz előállítására törekszik, amelyből statisztikai számításokkal típusokat, előfordulási gyakoriságokat és egyéb empirikus mutatókat lehet feltárni. Ezek alapján pedig hipotézisek fogalmazhatók meg – lehetségesen egy következő vizsgálati fázis, az ellenőrzött kísérlet számára.

A korábban már említett két gyűjtési eljárás, a gyakoribb *on-line* és a ritkább *off-line* módszer eltérő előnyökkel és relevanciával bír. Az előbbi előnye, hogy „az adatállományba kerülhetnek olyan, az előbeszédben ritkán előforduló, de a beszédprodukciónak lefolyásának módja szempontjából roppant tanulságos nyelvbötlések, mint pl. a szóösszeolvadások” (25). Relevanciája pedig az előfordulás típusaira vonatkozik. Az *off-line* korpuszok előnye az eredménynek a méréstől való függetlensége, relevanciája pedig „szövegbeli előfordulási gyakoriságról” (26) ad számot. Vagyis „mindhárom korpuszgyűjtési módnak [...] megvan tehát a létjogosultsága, a belőlük levonható következtetések azonban a mentális lexikon működésének más-más szegmensére vetnek fényt” (29).

A nyelvbötléskutatások egyik legizgalmasabb és legnagyobb hozamot ígérő kérdése a jósolhatóság. Ezt az aspektust mutatja be a *Megjósolhatók-e a nyelvbötlések?* című alfejezet (29–32), amely a nyelvbötlések lexikonbeli és fonológiai meghatározottságait elemzi, mint például a gyakorisági hatást. Ha predikciókat tudunk megfogalmazni arra vonatkozóan, hogy milyen tévesztések és milyen körülmények között mehetnek vagy éppen nem mehetnek végbe, akkor azokhoz a műveletekhez is közelebb jutunk, amelyek a rendszer szabályos működését teszik ki. Már a 20. század első évtizedeitől kezdve megfogalmazódtak a tévesztések szabályszerűségeire, sőt törvényeire vonatkozó szakirodalmi állítások. Ezekre érdemes azonban bár illő tisztelettel, mégis némi megfontolással tekinteni. Az a tény, hogy még a legnagyobb nevekhez fűződő megállapításokat is mind Huszár Ágnes korpusza, mind a szakirodalom más nyelvbötlésadatainak sora cáfolja, arra int, hogy a heurisztikus összefüggések feltárása még várat magára. Wundt hipotézise 1911-ből, amely „igazolódott az utóbbi száz év kutatásai so-

rán”, s amely szerint „a nyelvbotlás kizárólag csak az adott nyelven elfogadható beszédhangszekvenciát [...] hoz létre” (29), ha el is fogadjuk, megkíván egy fonotaktikai/szekvenciaszervezési megszorítást. Azt, hogy a szegmentumok milyen szekvenciái elfogadhatók egy adott nyelvben, erőteljesen befolyásolják az elfoglalt pozíciók és a tagolási határok. Vannak olyan hangkapcsolatok, amelyek például a magyarban a szóalak elején nem jól formáltak, a szóalak végén viszont igen, pl. a *ng* vagy a *pj*. Sőt, a szóalakot zárók között is vannak olyanok, amelyek vagy csak morfémahatár által tagoltan jól formáltak (*pj*), vagy csak monomorfemikus szóalak végén (*ng*). A szóalak határain túl pedig szinte minden megtörténhet. Az „elfogadható beszédsszekvencia” túlságosan tág kategória, hiszen nem zárja ki a posztlexikális, illetőleg a szekvenciaszervezési folyamatokat a jólformáltsági ítéletekből. Például az *álsmos* ‘álmos’ vagy a *harcminc* ‘harminc’ háromelemű mássalhangzó-kapcsolatai (*lsm*, *rcm*) beszédsszekvenciában jól formáltak (*ott á[l(:)##]###m*os, ill. *ha[rts##m]indig lesz*), de egyetlen morfémán belül már nem. Míg az *a[kt##l]óg a falon* szekvencia jól formált, a *szerencsél[k#tl]enség* nem, éppen azért, mert másutt vannak tagolási határaik. A kötet korpuszmutatvány részében izolált közlésként szereplő *ngú* ‘gnú’ és *fszinksz* ‘szfinksz’ alakok (152) rosszul formált onsetjükkel pedig egyenesen cáfolják a wundti hipotézist. Wells első nyelvbotlástörvénye 1951-ből („nyelvbotlás csak az adott nyelv fonémarendszerével összeegyeztethető beszédhangot hozhat létre” (29)) ugyancsak finomabb megfogalmazást kíván. Az anyanyelvi beszélő fonémahallása és kontextuális hangrestaurációs tevékenysége jóvoltából még azt a beszédhangot is anyanyelve valamely fonémájaként kategorizálja, amely műszeres vizsgálattal kimutathatóan kevesebb jegyben közös a várható allofónnal, mint ahányban eltér, sőt ugyanezt megteszi akár egy nem beszédhang természetű hanggal is (Warren–Warren 1970).

Egy másik fonotaktikai szabály, a magánhangzó-harmónia, illetőleg -illeszkedés működése a magyar nyelvbotlásadatok egy különösen érdekes kérdésköre. Huszár Ágnes elemzése kimutatták, hogy „a nyelvbotlás következményeként létrejött fogalom (*non-word*) nem sérti meg a magánhangzó-harmóniát, sőt esetleg létre is hozza” (31). Példaként bemutatja a *düblör*, *dublör* ‘dublör’ nyelvbotlásadatokat. Utal továbbá afáziasoknál, valamint a gyermeknyelvben megfigyelt hasonló jelenségekre. Ezt a fontos megállapítást talán nem felesleges kiegészíteni a következővel. A devianciakutatás régi mítosza, hogy a műveleti hibák nem érintik az adott nyelv fonotaktikai szabályait. A mássalhangzó-kapcsolatokra vonatkozókról már esett szó. Ami a magánhangzó-harmóniát, illetőleg -illeszkedést illeti, szintén érdekes lehet a szélesebb perspektívájú megfogalmazás. Mindenekelőtt a gyűjtött adatok alapján tudomásul kell vennünk, hogy mind a jegyillesztés, mind annak megsértése kétségkívül létező folyamata a nyelvi devianciáknak. Az egymásnak látszólag ellentmondó jelenségeket akkor tudjuk kielégítően értelmezni, ha megtaláljuk közös irányító elvüket, amelyből mindkét adat-típus levezethető.

A magánhangzók előlségét és kerektségét szabályozó elvek két tartományban működnek: harmóniáról akkor beszélünk, ha monomorfemikus lexémában egyeznek meg az előlségi jegyek, illeszkedésről pedig akkor, ha a tőmagánhangzó(k) előlségi és kerekégi jegyei – meghatározott szabályok szerint – ráterjednek az alulspecifikáltnak tekintett toldalék magánhangzójára (vö. Nádasy–Siptár 1994). A devianciák a két tartományban azonban – látszólag – nem azonos módon működnek. Monomorfemikus lexémán belül a devianciaműveletek valóban nem zárkoznak el a jegykülönbségek elsimítása elől, főképp ha hátul képzett, valamint elől képzett ajakkerekítéses (ún. harmonikus) magánhangzó kerül közös tőmorfémaiba, mint a *düblör*, vagy a *büör* szavak esetében. Azt, hogy ilyenkor az előlség melyik értéke kerül ki győztesen a versenyből, számos tényező befolyásolhatja, mint például a szekvenciában elfoglalt pozíció, a hangsúlyosság vagy a kontextus (vö. Szépe 2006). Az *öt düblör következik* szekvencia inkább válik nyelvbotlásban *öt düblör következik*-ké, mint *öt düblör következik*-ké.

Az illeszkedési devianciák ettől eltérően, többmorfémás szóalakokon működnek, továbbá nem elsimítják, hanem létrehozzák a jegykülönbségeket tő- és toldalékmorféma között,

például *hajszínező sampon, örökra odavan*. Ám ez a művelet is – csakúgy, mint a harmóniát létrehozó devianciák – jegykiterjesztés. Ezekben az esetekben a toldalék alulspecifikált magánhangzójának – a standard alaktól eltérően – nem az öt megelőző tő, hanem a következő szóalak ad értéket. A *szégyellhatod magadat* tévesztésben pedig azt érhetjük tetten, amint a jegyterjesztő művelet a következő szóalak felől kiindulva, jobbról balra végiggördül a megelőző szóalak teljes toldalékmorféma-állományán. Sőt a devianciák jegyterjedését nem szükségképpen állítja meg a tő és a toldalék közti határ sem. Az *A Tűzfoldon tartózkodó pártelnök* nyelvbotlásban a következő szóalak hátul képzettsége a megelőző szóalak toldalékjára, azután az azt megelőző tömorfémára terjed. A jegyterjedésnek itt terjedelmi okok miatt részletesen nem tárgyalható további olyan típusait látjuk viszont a nyelvbotlásokban, illetőleg az afáziás, valamint a gyermeknyelvi adatokban, mint a nyelvállásfok jegyének illesztése, vagy a tőmagánhangzónak a képzéshely szerinti specifikálása a toldalék-magánhangzó vagy másik szóalak párhuzamos szótagi magánhangzója által (Szepe 2000, 2006, Sebestyenné Tar 2006).

Azt láttuk, hogy a magánhangzókra előírt illesztési szabályokat ugyanaz a művelet sérti meg, mint ami létrehozza vagy továbbviszi: a jegyterjedés. A deviáns alakokban azonban a jegyterjedés vagy áthágja azokat a korlátozásokat, amelyeket számára a fonotaktikai szabályozás előír, vagy megváltozik a művelet iránya. Mindkét viselkedés háttérében a nyelv változást indukáló működésfolyamatainak jellemző stratégiái állnak: az összetevők vagy a szabályok homogenizálása. A jegyterjedés az összetevőket teszi egyneművé, az illeszkedés irányának megfordítása pedig a magyar mássalhangzókra vonatkozó, kiterjedt hasonulási–illeszkedési műveletrendszer jobbról balra tartó hatásirányában való felsorakozás a fonotaktikai szabályrendszert homogenizálja. Az egyneműsítés pedig végső soron információszűkítés, amelyben a létrejött deviáns alak (a realizáció) kevesebb eltérő összetevővel rendelkezik, mint lexikonbeli reprezentációja (bővebben I. Szende 1992, 1997).

A *tipizálás nehézségei* című alfejezet (33–36) a nyelvi adatok feldolgozásának egyik legkényesebb kérdését, az osztályozás, a típusokba rendezés elveit és módszertanát tárgyalja. Az alapkérdés régtől fogva ismert: mely osztályozás tekinthető elméletfüggetlennek? Egyáltalán lehetséges-e elméletfüggetlen osztályozás? A szakirodalom legfőbb nyelvbotlás-tipológiáit (Meringer, Fromkin, Berg) Huszár Ágnes két kutatómetodológiai problémához való viszonyukban értékeli. Az első problémakör a kutatási folyamat induktív–deduktív szakaszainak összefonódása, elkülöníthetőségének nehézsége, a második pedig az ún. inherens leíró kategóriák elméletfüggetlenségének kérdéses volta. A szerző szükségképpen mindegyik vizsgált tipológia esetében kimutatja az adatok és a csoportosítás kölcsönös egymásra hatásának problémáját. Ennek feloldására bővebb kifejtés nélkül az intuícóra alapuló tipológiát ajánlja.

Az elméletfüggetlenségre törekvő leíró kategóriák tekintetében a szerző különbségeket mutat ki a vizsgált tipológiák között. Míg Meringer kategóriáit erősebben, Fromkinéit kevésbé elméletfüggőnek értékeli, Bergről viszont megállapítja, hogy „Eleget tesz az elmélettől független tipizálás igényének: minden egyes adat leíró kategóriák alá sorolódik. Az elméletfüggő magyarázó kategóriák külön dimenzióba tartoznak” (36). Megjegyzendő azonban, hogy a kötetben részletesen is ismertetett, bergi háromdimenziós raszter (21–22) elméletfüggetlennek tekintett leíró kategóriái közé tartoznak olyanok is, mint a „fonéma” vagy a „fonémamegkülönböztető jegy”, amelyeknek elméletfüggetlensége mellett – főleg az újabb fonológiai koncepciók tükrében – elkelt volna néhány érv. A bergi magyarázó kategóriák közé tartozó „anticipáció”, „perszeveráció” és társai pedig valójában csupán jelenségeket írnak le, de semmit nem mondanak arról, miért is lépnek fel azok, vagyis nincs magyarázó adekvátságuk. Nem is mondhatnak, hiszen ezeknek a folyamatoknak igen sokféle kiváltó okuk lehet, mint pl. a szekvenciában szereplő szótagszerkezetek vagy a szintaktikai viszonyok. Az sem egyértelmű továbbá, hogy a leíró kategóriába sorolt „kiesés”-hez képest mennyiben tekinthető magyarázatnak a „kioltódás”, amely nem más, mint „[e]gy elem kiesése az elemsorból” (10. lábjegyzet).

Huszár Ágnes a Meringer-tipológia egyik kategóriájának, a „disszimiláció”-nak elemzése során egy különösen érdekes és éles problémára irányítja az olvasó figyelmét. Ez a saussure-i szinkrón vs. diakrón dichotómia megjelenése óta megosztja az elméleti nyelvészek táborát. Ez pedig a szinkrón rendszerek összefüggéseinek diakrón érvekkel történő verifikálása. „Egy nyelvtörténeti kategória bevezetése egy leíró szempontot érvényesítő kategóriarendszerbe nem indokolt” (35) – írja a szerző a meringeri kategória kritikájaként. A meringeri disszimiláció – amely diakrón terminusként a gyengülést, illetőleg annak végpontját, a törlést foglalja magában – szinkrón kategóriaként valóban túl tágnak tűnik, hiszen egybemossa a nyelvbotlásokban bizonyos helyettesítések és a törlés műveletét. Ez azonban pusztán az adott kategória definiálásának aktuális problémája. Ugyanakkor a terminus rávilágít egy összefüggésre. Bizonyos szegmentumok a nyelvbotlásokban közös kategória alá tartoznak. Jellemző rájuk az egy bizonyos irányban történő helyettesítés, illetőleg a törlés. A művelet végeredménye, a realizáció tekintetében a disszimiláció kategóriája valóban nem releváns, ám a realizáció hátterében álló műveletek tekintetében nagyon is fontos összefüggést foglal magában: egy szegmentumcsoportra jellemző devianciatípusok korrelációját.

A nagyobb horderejű kérdés azonban az, hogy kerül a csizma az asztalra, vagyis folyamatkategória egy állapotmodellbe. Érvelhetünk azzal, hogy a magyarázó adekvátságú modellek, illetőleg az azokat alkotó teoretikus terminusok, kategóriák, összefüggések annál inkább ellenőrzöttek, minél több eltérő terület empirikus bizonyítéka verifikálta őket (Pap 1970). Vagyis ha egy diakrón összefüggés valamely szinkrón elemzésben is megállja a helyét, akkor erősebben remélhetjük, hogy az összefüggés hiteles. Például egy állapotmodell a magyar nyelvről a következőképp bánik el azzal a jelenséggel, hogy vannak lexikai egységek, amelyeknek bár tömagánhangzójuk felső nyelvállású, ajakréses, elől képzett (*tj, nyíl, sír, híd* stb.), mégis hátul képzett toldalékot kívánnak. Az érintett lexikai egységek között szinkrón aspektusból semmiféle kapcsolat vagy szabályszerűség nem mutatható ki. Így a leíró grammatika egyet tehet: az érintett elemeket „megjelöli” a lexikonban, tehát lényegében kivétellistát állít össze. Ez ugyan minden modellnek szíve joga, ám minél kevesebb lista és minél több összefüggés alkot egy modellt, annál nagyobb a heurisztikus értéke, hiszen annál nagyobb prediktív erővel bír. A diakrón „veláris *i*” kategória magyarázó elvként pontosan ezt teszi: összefüggést állít fel a lista tagjai között, illetőleg elkülöníti azokat a listába nem tartozó elemektől.

De ennél talán még izgalmasabb annak a szükségszerűségnek a kérdése, hogy a szinkrón rendszereknek nemcsak *állapotuk* van, hanem léteznek *folyamatai* is. Természetesen nemcsak abban az újgrammatikus, egyben saussure-i értelemben, hogy minden szinkrón nyelvállapot egy történeti folyamat idői metszete. Az egyidejűségben ugyancsak tetten érhetők a változások, mégpedig változatok formájában. A változatok azonban olyan szinkrón jelenségek, amelyekről csak egymást kizáró szabályokkal lehet számot adni, ráadásul komoly kalamajkákat okoznak a nyelv gazdaságosságának elve tekintetében is. Lévéen mindez nem összeegyeztethető a szinkrónia alapelveivel, a leírás kénytelen eltekinteni tőle. Folyamatokat pedig magának a szinkrón rendszernek a működésében is találhatunk. Például a nyelvészajátítás végeredménye egy szinkrón rendszer, kiépülése azonban kognitív, univerzális és nyelvspecifikus műveletek sorozata, amelyek a szinkrón rendszerrel nem, de ahhoz való viszonyában elemezhető jelenségeket eredményeznek. A torzítások, vagyis a lenizációs folyamatok és a népetimológiák, azután a nyelvi devianciák, mint a nyelvi humor vagy az ép nyelvi és a patológikus eredetű tévesztések, vagy az atipikus nyelvészajátítás is a szinkrón rendszerhez való viszonyukban határozhatók meg. Vagyis bármely, rendszerszabály megszegésével előállt nyelvi alakulathoz két leírás rendelhető (vö. Szende 1992, 1997), a rendszernek megfelelő alak és a rendszernek meg nem felelő, realizált alak. Ez utóbbihoz úgy jut el a leírás, hogy számot ad azokról a műveletekről, amelyek végeredményeként a realizált forma el fog térni a rendszer által előírttól. Tehát a leírásban éppen az adhat számot a deviáns jelenségek-

ről, ami a rendszernek megfelelő alak és a deviáns formáció között történik. Ez pedig mindig egy átalakító folyamat, amelynek műveletei levezethetők a szinkrón rendszerből. A szinkrón leírást érintő folyamatok képlete mindig ugyanaz: két állapot (az előírt és a nem annak megfelelően realizált) és köztük művelet(ek).

Az *önkorrekció* című alfejezet (38–40) a nyelvbtlások önmagunk általi javításáról szóló vizsgálatok eredményeit mutatja be. Bár a kérdés már az 1960-as évektől megjelenik a szakirodalomban, „A korigálás folyamatának működése [...] azóta sem nyerte el a beszédproduktó-kutatásban az őt megillető figyelmet” (38). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a korigálás elemzése ugyanúgy elméletfüggő, mint magának a tévesztésnek az értelmezése, hiszen létrejöttüket egyaránt a beszédproduktó modellek különféle szintjeihez kötik. Különösen érdekes eredmény, hogy „viszonylag ritka eset az, amikor az után korigál valaki, hogy hallotta saját hibás beszédproduktóját” (40). Annak megfejtése, hogy az önkorigáció miért pont abban a pillanatban következik be, amikor, még várat magára. Egyelőre az esetek tipizálásánál és százalékos számbavételénél tartanak a kutatások.

2. A *nyelvbtláshoz hasonló jelenségek* című fejezet (41–45) azokat a tévesztéseket és egyes megakadásjelenségeket tárgyalja, amelyek megjelenésükben vagy műveleti folyamataikban bizonyos mértékig közös jellemzőket mutatnak a nyelvbtlásokkal. Ilyen például „az ún. »nyelvemen van« jelenség (*tip of the tongue, TOT phenomenon*)”, amely „a mentális lexikonban való sikertelen keresés következménye” (41). Abban tér el a nyelvbtlástól, hogy „míg a nyelvbtlás esetében két vagy több nyelvi elem hat egymásra, a „nyelvemen van” jelenség esetében egy nyelvi elem keresése marad teljesen vagy részlegesen sikertelen” (41). A sikertelenség érintheti akár a hangalakot, akár a jelentést, és lehet teljes vagy részleges. A lexikai egységhez való hozzáférés több szinten zajló műveleteiről szóló hipotézisek ellenőrzésének lényeges összetevői azok a vizsgálati eredmények, amelyek bizonyították, hogy a „nyelvemen van” jelenség során a beszélők a prominens pozícióban lévő (elsősorban a kezdő) szegmentumot, a szótagszámot, sőt a szóalak morfológiai felépítését is fel tudják idézni (a magyarra vö. pl. Gósy 1999, 2001, Szende–Szépe 2006). Egy másik tévesztéstípus a kézi és gépi „elírás”, amely „a sokféle, alapelvekben eltérő írásrendszer [...] strukturális és funkcionális különbözőségei miatt [...] a nyelvbtlásoknál kevésbé mutatnak fel univerzális jegyeket” (42). A szerző az általa tárgyalt, a latin betűs írásrendszerekben mutatkozó tévesztéseket egységesen a produktó hibájának minősíti azzal a lényeges különbséggel, hogy „a grafémák a sorrendi felcserélésben egyenlő eséllyel vesznek részt, szemben a beszédhangokkal [...] a nyelvbtlás eredménye mindig kimondható [...], az elírásé nem feltétlenül az” (43). Az elírás abban is eltér a hangzó tévesztéstől, hogy „írás esetében a beszéd fonológiai tervezési szakasza helyén egy analóg tervezési szakasz működik” (43). De még itt is van eltérés a kézi és a gépi hibázások között. „A két írásmód között alapvető különbség, hogy míg a grafémajegyek [...] a kézírásban releváns egységnek számítanak, a gépírásban nem” (43). A gépírásakor történő leggyakoribb tévesztések a felcserélések, a félreütések és a kihagyások. A szakirodalom ezeket a hibákat meglehetősen mechanikusan értelmezi: az egyik kéz végzi el a másokra előírt mozdulatot, melléüt vagy túl gyengén üti le a billentyűt. Elgondolkodtató az a megállapítás is, hogy „[a]z sem jelent számottevő különbséget, hogy az illető nézi-e billentyűket, vagy »vakon ír«” (43). Ha valaki saját gondolatait gépeli vagy diktálás után ír, az állítás kétségkívül megállja a helyét. Más a helyzet azonban a másolással. Hivatásos gépírók ugyanis nem úgy másolnak, mint az amatőrök, vagyis hogy elolvasnak egy hosszabb-rövidebb szekvenciát, majd azt legépelik, hanem betűről betűre követik a másolandó szöveget. (Ez teszi lehetővé, hogy idegen nyelven is szinte ugyanolyan gyorsan tudjanak írni, mint anyanyelven.) Még ha anyanyelvükön írnak, akkor is eltarthat egy ideig, amíg a betűzésben eljutnak a szövelemzési küszöb, továbbá az egy betűre való fixálásnál a látás perceptuális területe nem terjed ki több, mint jobbra 15, balra pedig 3–4 karakterre (Eysenck–Keane 1997: 324). Vagyis a hivatásos gépírók másolási tevékenységében a szekvencia mint a tévesztést motiváló kontextus sokkal

kiseb mértékben játszhat szerepet, mint az amatőröknél. Például az *a csúszhódító alpinisták szervezte hegymászóiskola* 'csúszhódító' hiba, amelyet amatőr gépíró követett el, a hangzó nyelvbtlások szekvenciaszervezési devianciáinak egyik jellegzetes típusát, a prominens pozíció által kiváltott összetevőismétlést mutatja. Az érintett elemek közötti távolság miatt betűnkénti olvasással ez aligha jöhetett volna létre, nem beszélve a több elemű betűkapcsolat hatásáról.

A fejezet egyik leginkább gondolatébresztő alegysége a kevésse felderített (nem dislexiás) félreolvasásokat tárgyalja, amely abban tér el mind a nyelvbtlástól, mind az elírástól, hogy „a percepció zavara” (45). Ezért is igen érdekes megfigyelni, hogy a média professzionális hírolvasóinak tévesztéseiben ugyanazok a devianciaművelet-típusok mutatkoznak, mint a nyelvbtlásokban, valamint más ép és patológus tévesztésekben. Nézzünk néhány példát a főbb típusokra: (a) összetevő-homogenizálás: *valószínűségyszámítások, elméleti területek* 'valószínűségyszámítás' (morféma nagyságrend), *Queen [merid3] College* 'Queen Mary College', *záróértéke körül morog a budapesti értéktőzsde indexe* 'mozog' (szegmentum és szótag nagyságrend), *torok... törökországi* 'törökországi', *a Voyager űrszonda* 'űrszonda' (fonológiai megkülönböztető jegy nagyságrend); (b) összetevő-átrendezés: *krézigánát* 'kézigránát' (szótagszerkezet nagyságrend) *Alamabá...*, *Alabamában* 'Alabamában' (fonológiai megkülönböztető jegy nagyságrend); (c) tagolási határ megerősítése: *a fők téma Szaddam Husszein elfogása* 'fő' (források: magyarországi, nem kereskedelmi rádió- és televíziócsatornák). Mindez arra enged következtetni, hogy számos produkciós és percepció (nem szemantikai) tévesztés ugyanazokra, de legalábbis hasonló alapelvű műveletekre vezethető vissza.

3. A téma kutatásának története című fejezet (46–69) a 19. századtól napjainkig tekinti át a nyelvbtlás kutatásának történetét. Külön, részletes alfejezetet szentel a mai koncepciókat is megalapozó kognitív előzményeknek, a beszédprodukció kognitív szemléletű kutatásának. Szembesíti a két fő irányzatot, a moduláris és párhuzamos feldolgozású modelleket, valamint bemutat egy más típusú, ún. szociális modellt is.

Az első alfejezetekben a szerző részletesen ismerteti az európai nyelvbtláskutatás atyjának tekintett, darwini szemléletű, újgrammatikus Meringer koncepcióját és tipológiáját. Ez annál is inkább indokolt, mert „ez szolgált a későbbi csoportosítások kiinduló alapjául” (47). A tipológia a szokásos nyelvtörténeti változástipológiát követi: mennyiségi és minőségi változásokat különít el, ezt keresztezi az érintett elem mozgása vagy helyben maradása. Bár terminológiája más, világosan látta a szóalakok szegmentumpozíciói közti prominenciaeltéréseket, amelyek számos folyamatszabály kiváltói. Míg Meringer szegmentum nagyságrendben elemzi és értelmezi a tévesztéseket, követője, Wundt felismeri, hogy a tévesztési műveletek nem korlátozódnak a szegmentumokra, hanem érinthetnek „egész hangcsoportokat, sőt szavakat is” (48). Ez utóbbi esetben ő beszél először az asszociáció jelentőségéről. Felismeri az anticipáció elsőbbségét a perszeverációval szemben, valamint a szemantikai tényező fontosságát is a nyelvbtlásokban. Freud elszóláskoncepciója külön alfejezetet tesz ki, amelyben Huszár Ágnes nemcsak részletesen bemutatja a freudi, „a verbalitáshoz köthető téves cselekvések” háttérben munkálkodó, az asszociációkon is túlmutató lelki motívumokat (49), továbbá viszonyukat az ösztön-én-hez, hanem felhívja a figyelmet Goethének egy csaknem 80 évvel korábbi munkájára, amely mintegy előrevetíti a freudi koncepciót. A mind Meringernél, mind Freudnál kibontható „versengés” kisebb és nagyobb intenzitású elemek, illetve ösztön-én és tudatos én megnyilatkozása között pedig már előrevetítik a jóval később, kognitív irányzat „versengési hipotézis”-ét (51).

Ezt követik a kognitív paradigma beszédprodukciós modelljei. A fő váltást a korábbi kutatásokhoz képest Huszár Ágnes abban látja, hogy a fonetikai realizáció helyett a hangsúly immár „az azt megelőző tervezési szakasz(ok)ra esik” (51). Döntő szemléletű változásként értékeli azt is, hogy a korábbi nézetekkel szemben a beszédprodukciót és a beszédértést „több szakaszból álló folyamat”-ként tekintik (51). Eleinte a két legfőbb szakasz, a tervezés és a

kivitelezés különült el a kognitív modellekben (Stemberger 1985), de a további kutatások évtizedei során minden pszicholingvisztikai modell többlépcsősé vált.

Az új modellek két fő elképzelés köré csoportosulnak, a moduláris és a párhuzamos feldolgozás elméletei köré. A moduláris szemléletű koncepciók közül Huszár Ágnes Fromkin, Stemberger, Garrett, Shattuck-Hufnagel és a kétségkívül legnagyobb hatású Levelt modelljét mutatja be. Legfőbb közös jellemzőjük, hogy „a beszéd folyamat különböző részeit egymástól viszonylag független modulok tevékenységeként szemléltetik” (52–53). A modulok által tudták értelmezni az emberi verbális tevékenység hihetetlen sebességét, hogy a feldolgozás során kizárólag eredményeik voltak elérhetők egymás számára, és csupán egy irányban. Akár csak az elemek elrendeződését, a feldolgozásukat is lineáris rendűnek tekintették. A feldolgozás során „a mindenkor felső modul kimenete szolgál a következő modul bemeneteként” (53). Ezeknek a modelleknek a legfőbb hátránya az volt, hogy nem vagy csak igen kevésé tudtak számot adni a beszédtevékenységben igen gyakori kontextuális hatásokról és a visszacsatolásokról. Kétségtelen, hogy a nyelvbotlás adatok maguk is alátámasztják a keresési és hozzáférési műveletek bizonyos mértékű elkülönülését, de a kontextuális hatások és a javítások erősen cáfolták a modellek teljes autonómiáját.

Ahogy Huszár Ágnes is felhívja rá a figyelmet, a beszédtevékenység modellálásának kialakulásában oly nagy szerepet játszó korai generatív tanok módszertani mentalizmusa igen erősen tartja magát a nyelvhasználat folyamatainak kutatásában. A hetvenes években mindenképp (Fromkin 1971), de még a nyolcvanas években is szinte általánosan elfogadott kiindulás az, hogy az elmélet fogalmi mentális realitással rendelkezik. Garrett (1976, 1980, 1988) elméletében a produkció főbb szakaszait képviselő különféle szintek, a processzorok egyértelműen megfeleltethetők a korai generatív grammatikai modell komponenseinek. Központi egységei, a funkcionális és pozicionális szintekre oszló Szintaktikai Processzor a mondat szerkezet mély-, illetve felszíni szerkezetét létrehozó egységei a beszédproduktív folyamatnak (szintaktikai generáló komponens), amelyek közül a Szemantikai Processzor a funkcionális szinthez, vagyis a mély szerkezethez rendel szemantikai értelmezést lexikai és alapvető grammatikai viszonyok formájában, a Fonetikai Processzor pedig hangtani értelmezést a pozicionális szinten létrejövő felszíni szerkezethez (értelmező komponensek).

Levelt (1989) beszédproduktív-modelljét konceptuális tervező és átalakító, illetve artikulációs tervező szakaszok teszik ki, a közlés fogalmi tartalmát szervező makrotervezéssel és a közlés logikai–propozicionális rendezését kialakító mikrotervezéssel, másfelől a szemantikai tartalom szintaktikai, majd fonológiai–fonetikai formába való kódolásával. Ebben a modellben is világos a generatív grammatikával való párhuzam. A makro- és mikrotervezés szintaktikai határmoduljaiban a standard generatív szintaktikai komponens bázis-, továbbá transzformációs szabályainak megfelelő mentális folyamatok működése, a szélső modulokban pedig a szemantikai–fogalmi, valamint a fonológiai komponens funkciói vannak képviselve.

Az egyes moduláris modellek a nyelvbotlások más és más típusait használják fel független bizonyítékokként, illetve más és más nyelvbotlásokat tudnak értelmezni. Az, hogy még a legfőbb típusok sem találják meg minden esetben pontos helyüket a modellben, arra utal, hogy a moduláris modellek exhauszivitása a beszédproduktív terén nem kielégítő. Ennek következményeképp, továbbá annak felismerése nyomán, hogy a prominens (szóalak- és morfémakezdő, illetve -záró) pozíciók eltérően viselkednek, mint a szó-, illetve morféma-belsejiek (Stemberger 1985, Rumelhart–McClelland 1982) a beszédproduktív szigorúan szeriális moduláris modelljeinek 1980-as évekbeli utódai már magukba engedtek némi egyidejű feldolgozási lehetőséget is. Ez először nem jelent többet, mint kétirányú szeriálisitást, de már ennyi is kezelhetővé tette a visszacsatolás hatásait, a korrekciót, sőt újabb nyelvbotlási típusok modellálását. Ezekből az előzményekből bontakoznak a párhuzamos feldolgozású, interaktív modellek. Ezek a modellek a beszédfeldolgozás rendkívüli gyorsaságát a feldolgozó szintek párhuzamos vagy csaknem párhuzamos, egymással kooperációban folyó működésé-

nek tulajdonítják, szemben a szerkezetközpontú moduláris hipotézisekkel. Az utóbbiak ugyanis az önálló, egymástól független működésű feldolgozó egységek eredményeinek összegzését egy külön állomásra teszik. A konnekcionista modellek bizonyos mértékig integrálják az előbbieket: azonos idejű, párhuzamos feldolgozást végző egységek hálózatát teszik fel az eredményeket integráló szakasz nélkül. Az egyidejű feldolgozás folyamatos információcseréje a feldolgozó szintek között elegánsan értelmez számos nyelvbotlástípust az ún. „átbeszélés” műveletével (61). Az átbeszélés lényege az, hogy a teljes feldolgozórendszer közös összetevőkkel (jegyekkel) dolgozik, s a feldolgozott egység az elemek sajátos mintázatát alkotja. Ha ugyanakkor egy másik feldolgozott egység is használja ugyanezeket a jegyeket, akkor a két minta átfedésbe kerül.

A kognitív irányzat beszédprodukciós modelljei közül talán az aktivációterjedéses modellek aratták a leginkább átütő sikert, elsősorban átfogó érvényességű tanuláselméleti megalapozásuk okán. Két fő kategóriájuk, a deklaratív és a procedurális tudás minden rendszertípusú tanulási folyamatban és végeredményben jelen van. Huszár Ágnes a Dell-féle modell alapján mutatja be az aktivációterjedéses beszédprodukció koncepcióját, „mert ennek feltételezett működését támasztja alá a leggondosabban kidolgozott kísérletsor” (63). Hasonlóan a párhuzamos feldolgozású modellekhez, itt is eltérő nyelvi szinteken történik a beszédtervezés, és a szintek sajátos módon együtt is működnek. Másfelől pedig a teljes hálózat közös összetevő-állományból dolgozik. Az információ előhívása, feldolgozása azonos időben történik azon a módon, hogy például egy adott fonológiai jegy aktiválja (vagyis lehetséges feldolgozási eredményként készenlétbe állítja) az összes, őt tartalmazó szegmentumot, az összes ilyen szegmentum az összes, őt tartalmazó morfémát stb. A feldolgozás előrehaladtával szűkül a lehetséges megoldások köre, vagyis a feleslegessé váló aktivációk kioltódnak.

A fejezetrészt Huszár Ágnes a moduláris és a párhuzamos feldolgozású modellek összehasonlító elemzésével zárja, megfogalmazván azok heurisztikus értékét és kritikáját is. Azután további két, kisebb hatású beszédprodukciós modell típust is bemutat. A szociális modellek legfőbb újdonsága, hogy a generatív szemlélet magányos beszélőjének (akinek egyetlen tevékenysége a beszéd) elvétől élesen eltér az a mozzanat, hogy figyelembe veszi a beszéd cselekvés jellegű, valamint társas aspektusait. A Herrmann-féle rendszerszabályozó modell éppen ezt helyezi koncepciója központjába, vagyis a kommunikációs helyzet és az együttműködés hatását a közlésre.

4. *A beszédprodukció folyamata a konceptustól a hangzó beszédig* (70–82) című fejezet a beszédprodukció biológiai alapjait, valamint ezek kutatási eljárásait, a különféle képalakító és neurofiziológiai eljárásokat veszi sorra, majd a beszédprodukció során történő agyi tevékenységről mutat be kutatási eredményeket nem hallgatva el, hogy „Sem holnap, sem holnapután, de talán még sokkal hosszabb idő után sem fogjuk tudni pontosan, »hogyan működik az agy«, a működés mesterséges utánzásától, modellálásától pedig még távolabb vagyunk” (70). Részletesen kidolgozott alfejezetek tárgyalják a mentális lexikon felépítésének legelfogadottabb modelljét, egyenként végigvezetve az olvasót a szerkezet minden egyes szintjén.

A nem neurolingvisztikával foglalkozó szakember számára talán a legérdekesebb annak, az agykutatás utóbbi évtizedeinek hatására szinte közhellyé váló ismeretnek az árnyalása, hogy a beszédprodukció abszolút domináns agyterülete a bal félteke. Noha már vagy fél évszázada vannak kutatási eredmények arról, hogy a jobb félteke, sőt egyes, kéreg alatti területek is meghatározó szerepet játszanak a nyelvi tevékenységben, ezek funkciójának pontosabb feltérképezése már a 21. század eredménye. Úgy tűnik, a neurológiai kutatások alátámasztják a beszédprodukció-modellek legfőbb kategóriáinak heurisztikus értékét: „Más agyterülethez tartoznak a szótárhoz kapcsolódó reprezentációs és a grammatikai modul. »A lexikon a deklaratív memóriarendszernek a része, amely a temporális-parietális/mediális agyterületnek [...] a működéséhez kötött, viszont a nyelvtani szabályokat a frontális területekhez [...]

és a basalis ganglionokhoz kapcsolódó procedurális memóriarendszer működteti» (72). A mentális lexikon terén már finomabb distinkciók is felvethetők, mint például: „a cselekvést és a tárgyakat jelentő szavak előhívása az agyban más-más neurológiai rendszereket érint” (72), az elhelyezkedés pedig „nem grammatikailag [...], hanem szemantikailag vezérelt” (72). A szó szemantikai–szintaktikai jegyei és a hangalakja valószínűleg szintén nem azonos helyen tárolódnak.

A beszédprodukciónban szerepet játszó egyik fő ismeretrendszert, a deklaratív jellegű mentális lexikont három emlékezeti mechanizmushoz kötik a kutatások: „a szavak jelentését leképező fogalmi reprezentációk szintjét, a szó szintaktikai tulajdonságait tartalmazó lemmaszintet, és a szóalakok szintjét, ahol a szavak fonológiai és morfológiai információi raktározódnak [...] Mentális lexikonnak e három szint strukturáltan kódolt információinak összességét nevezzük” (73). Alapjául egy „általános szemantikai–konceptuális rendszer” (73) szolgál, amelynek alapegysége a konceptus. A konceptusok pedig „végső soron az emberi észlelést, érzékelést, gondolkodást jellemzik” (73). A konceptus szintjét a jól bevált csomóponthálózattal szokás ábrázolni. Ez pedig azt törekszik modellálni, hogy „[a] mentális lexikonon belül az elemek sok, egymástól különböző asszociációs pályán állnak egymással kölcsönös felidézhetőségi kapcsolatban” (74). A kölcsönös felidézhetőség maga is bonyolult rendszer: „a mentális lexikon konnektív hálózatként működik, ahol egy-egy csomópont aktiválása vele kapcsolatban álló sok más csomópontot is »felébreszt«; még [...] látszólag távoli asszociációs kapcsolatban levő elemek is kölcsönösen aktiválják egymást” (74). A beszédprodukciónhoz vezető út első szakasza a konceptuális lexikonban van, s csak kis mértékben nyelvi jellegű. A második szakasz már teljesen nyelvi, sőt egyedi nyelvi, s időben is elkülönül benne a lexikai egység előhívásának szemantikai–szintaktikai, illetőleg fonológiai aspektusa. Az előbbit a *lemma*, az utóbbit a *lexéma* terminussal illetik, s a két egység előhívása között mintegy „40 msec-nyi idő telik el” (75). A következő szakaszban a morfológiai és fonológiai elemek elfoglalják helyüket a közlés tervezett linearításában, illetőleg megtörténnek a szintaktikai–morfológiai–fonológiai egyeztetések, valamint végbemennek a posztlexikális szabályok. Az utolsó szakasz a közlés hangzó implementációja.

5. A tervezési szintek üzemzavarai: a nyelvbotlások című fejezet (83–109) a mentális lexikon modelljének egyes szakaszaihoz köti a tévesztéseket. Sorra veszi a lemmák, majd a lexémák előhívásai zavaraihoz adódó nyelvbotlásokat, illetőleg a sorbarendezés téves műveleteit. Ez utóbbi két szakasz üzemzavarainak egyfajta tipológiáját is megadja, külön figyelmet fordítva a tagmondat határain belül és az azon kívül létrejövő tévesztések megkülönböztetésére. Kétségtelenül ez a kötetnek az olvasót leginkább magával ragadó része. A szigorú rendszerbe organikusan illeszkedő, a szerző saját gyűjtéséből származó, igen találó példák invenziós értelmezései, létrejöttük megfejtései teszik a fejezetet ellenállhatatlanul izgalmassá, az olvasó pedig örömmel feledkezik bele a titkok feltárásának kalandjaiba. Érdemes figyelni a részletekre.

Ha a lemma előhívása során történik tévesztés, akkor szemantikai vagy szerkezeti anomáliák bukkanhatnak fel a közlésben. Bár maga a lemma modalitásfüggetlen kategória, a tévesztés nyelvi megnyilvánulása jellegzetes szemantikai kapcsolatot mutat a célszó és a téves alak között: szinonímia, antonímia, metonímia vagy alá-/fölérendeltségi viszonyban állhatnak. Ezek a kategóriák lényegében az emberi ismeretrendszer asszociatív hálózatának kapcsolattípusaira utalnak. Vannak egymással univerzálisan, kultúrafüggetlen vagy éppen idioszinkratikusan kapcsolatban álló elemei vagy csomópontjai a hálózatnak. Huszár Ágnestől azt is megtudhatjuk, hogy „a mentális lexikonban való keresés szempontjából a lexikográfiában használt szinonima- és antonimakategóriáknál jóval tágabb körűt kell alkalmaznunk” (84). Például míg a lexikográfiában a szinonimák összes denotatív jegyének meg kell egyezniük, addig a beszéd-tévesztésekben elegendő annyi, hogy a szándékozott és a realizált alaknak egy vagy több közös szemantikai jegye legyen. Ez leíró szempontból elegendő is, de a példák elemzésénél

mindig az derül ki, hogy ha nem is maguknak az érintett elemeknek, de a konceptuális kontextusuknak biztosan több mint egy közös jegyük van. Antonim viszonyban pedig azok a cél és realizált téves alakok állnak, „amelyek egy vagy több egymással összeegyeztethetetlen szemantikai jegyet tartalmaznak” (85). Felmerül azonban a kérdés, miért épp az antonímia elnevezés fejezi ki leghatékonyabban a nyelvbötlésben érintett alakok közti viszonyt? A szemantika három olyan viszonyt is ismer, amelyre jellemzők az összeegyeztethetetlen szemantikai jegyek: az antonímián kívül ilyen az inkompatibilitás és az ellentmondás. Ezek más és más „kizáró” viszonyt fejeznek ki. Két szó jelentése között akkor áll fenn inkompatibilitás, ha az őket tartalmazó kijelentések közül az egyikből következik a másik tagadása, s ez a viszony nem fordítható meg. Azaz a másik tagadásából nem következik az egyik állítása, pl. *Ez macska.* → *Ez nem kutya.* *Ez nem kutya.* → *Ez macska.* Az ellentmondás esetében két kifejezés jelentése egy fogalmi mezőn belül teljesen kizárja egymást, így az egyikből következik a másik tagadása, és a következtetés meg is fordítható, pl. *János beteg.* → *János nem egészséges.* *János nem egészséges.* → *János beteg.* Az antonímia is ellentétet fejez ki, de az ellentét nem kizáró. Bár az egyikből következik a másik tagadása, ám a két kifejezés nem fed le teljesen az őket tartalmazó fogalmi mezőt, hanem közöttük létezik egy semleges zóna, ezért a másik kifejezés tagadásából már nem kizárólag az első állítása következhet. Például *A kávé hideg* → *A kávé nem meleg.* *A kávé nem meleg* → *A kávé hideg*, hiszen a *kávé* lehet *langyos* is, vagyis hőmérséklete elhelyezkedhet a fogalmi mezőnek a *hideg* és a *meleg* tartomány közötti részén is (Kiefer 2000). Ha viszont Huszár Ágnes tágabb szinonímia és antonímia kategóriáival dolgozunk, a kettő olykor akár elkülöníthetlenné is válhat. Például a *kutya* és a *macska* közös, illetőleg összeegyeztethetetlen szemantikai jegyeik alapján lehetnek akár szinonimák, akár antonimák. De ugyanez igaz a *meleg* és a *hideg* kifejezésekre is, sőt ad abszurdum az *egészséges* vs. *beteg*, *élő* vs. *halott* párokra is. Mindegyikükre egyaránt igaz, hogy legalább egy közös és legalább egy egymást kizáró szemantikai jegyük van.

„A lemmakereséssel egy időben töltődik fel a lemmához tartozó szintaktikai keret is” (85). „Nyelvbötléskorpuszok tanúsága alapján (is) [...] valószínű, hogy” a szerkezet tervezése „egy tagmondatnyi egységre terjed ki” (86). Ennek megfelelően a nyelvbötlések és kiváltó kontextusuk, illetőleg egy nyelvbötlés által érintett két elem általában azonos tagmondatban foglal helyet. Ám ha közleményünket több tagmondatosra tervezzük, és köztük vannak egyeztetendő vagy megismétlendő összetevők is, akkor ezeknek „a folyamat végéig meg kell őrződniük a memóriánkban”. Ezek a megőrződött elemek „indukálhatnak tagmondathatáron túlnyúló hatású nyelvbötléseket” (86). A lemmakeresés szerkezeti tévesztéseinek közös művelete az, hogy két érintett szerkezetből egyaránt „megjelennek elemek a megvalósulás során” (86). A sikertelen lemmakeresés speciális esetei az ún. freudi elszólások. Bár beszélhetünk akár freudi–jungli elszólásról is, hiszen nemcsak ösztönlényünkből eredő gonoszságaink és félelmeink, hanem vágyaink is megnyilvánulhatnak bennük, ahogy erről a következő nyelvbötlés ékesen tanúskodik: *Társaságban egy nőnek előbb mindig egy férfit kell kívánni* ‘kínálni’ – mondotta a fiatal ara, aki süteményes tálccával a kezében először vőlegényéhez, a társaság egyetlen férfitagjához fordult.

„A lemma megtalálását követi a lexémakeresés. A lexéma a szó hangzó alakjának terve, információegyüttes a szó morféma- és szótagstruktúrájáról, hangsúlyviszonyairól, a benne szereplő beszédhangokról és azok sorrendjéről” (89). Ha a közlő csak néhány formai összetevőjét találja meg a lexémának, de egyetlen szóalakot sem sikerül aktiválnia, akkor áll fenn a „nyelvemen van” jelenség. Ha sikerül ugyan valamely lexéma aktiválása, ám az „hangzásában hasonló, jelentésében eltérő” szóalakként bukkan a felszínre, akkor történik nyelvbötlés. Az, hogy jelentésükben mennyire térnek el, változó lehet. Olykor tartozhatnak akár közös szemantikai mezőbe is, mint a *restaurálni a párbeszédet* a *rekonstruálni a párbeszédet* helyett (Gósy 2001: 132). Igen fontos megállapítása ennek a fejezetnek, hogy a nyelvbötlések hatással lehetnek a nyelv rendszerének változására. Ha egy bizonyos tévesztés „egyre több ember be-

szédében válik egyre gyakoribbá, [...] ez normaváltást jelez” (89). Érdemes itt megjegyezni mindazonáltal azt is, hogy ugyanez a mechanizmus nem mindenkor nyelvbotlás háttérű, vö. pl. a homofónikus attrakció esetét a *szolid* ‘mértéktartó’ jelentésében a *szelíd* szemantikai jegyeinek ráértésével (köszönöm Szende Tamás szíves személyes közlését).

A fejezet külön egységként tárgyalja két speciális előfordulását a lexémakeresési tévesztéseknek, a kétnyelvűség nyelvbotlásait és a tulajdonnevek felidézési nehézségeit. Az előbbi vonatkozásában az derül ki, hogy „a hasonló hangzású, de különböző nyelvekhez tartozó lexémák sem tárolódnak »külön fiókban«, hanem kölcsönösen felidéz(het)ik egymást” (90).

„A tulajdonnevek a főneveken belül sajátos csoportot alkotnak” (91). Ezzel összhangban áll az a neurolingvisztikai megállapítás, hogy míg a köznevek a bal agyféltekében, a tulajdonnevek a jobb féltekében rögzülnek, kivéve saját nevünket, amely szintén baloldalt lokalizálható. Szemantikai szempontból pedig a tulajdonneveket utalási módjuk különíti el a köznevektől. A tulajdonneveknek bár van néhány szemantikai jegyük, nincs denotátumuk, így viszonyuk a referenseikhez nem is történhet denotáción keresztül, hiszen a referenshez nagobbrészt olyan denotatív jegyeik is tartoznak, amely a tulajdonnévhez nem. Így „A személyek nevének megjegyzésekor nehézséget okoz a név hangalakjának és a referált külső megjelenésének összekapcsolása” (92). A felidézésben pedig az okoz nehézséget, hogy míg „a köznevek esetében a vizuális reprezentáció a konceptuális reprezentációhoz több láncszemen keresztül is kapcsolódik, személynevek esetében csak az ún. »személyazonossági csomópont« szolgál a kapcsolat létrehozására. Az egyszeres kapcsolat szükségszerűen törekenyebb, mint a többszörös” (92). A tulajdonnevek téves felidézése mind a lemma-, mind a lexémakeresési fázisban megtörténhet. Az előbbi olyan tulajdonnevek esetében szokott előfordulni, amelyek köznévi eredetűek, így lehet pl. a *Széles* családnévből *Keskeny* (93). Úgy tűnik, a tulajdonneveknek a mentális lexikonban való elhelyezése komoly küzdelem a köznevekkel való kapcsolaton alapuló csoportosításért. A nem köznévi eredetű tulajdonnevek valamilyen szűkebb vagy tágabb szemantikai mezőbe próbálnak rendeződni. Ezért idézzük fel az egyik amerikai elnök neve helyett a másikat, vagy egy folyó nevéből (szintén tulajdonnév!) származó személynevet a másik folyó nevéből származó személynév helyett. Ha pedig a tulajdonnév keresése a lexéma szintjén halad téves irányban, akkor hangzásában hasonló név lesz az eredmény, mint *Hofmann* helyett *Hoffer* (93). Sőt vannak olyan tulajdonnév-előhívások is, amelyek egyszerre mutatnak tévesztést a lemma és a lexéma szintjén, mint pl. a *Juhász* vagy a *Halász* a *Huszár* helyett (94).

A lemma- és a lexémakeresés közös hibája természetesen köznevek esetében is előfordul, és szóalakvegyülések, kontaminációk formájában felszíneződik. A tévesztésben érintett elemek gyakrabban hasonló, ritkábban erősen eltérő jelentésűek. Ezek a lemma szintjén egyszerre aktiválódnak, majd a lexéma szintjén kontaminálódnak, pl. *alulspecifikált* + *specifikálatlan* → *alulspecifikálatlan*. Hasonlóan működik a jelenség a szóalak nagyságrendjét meghaladó közlésegységekben is: *lehúzd a rolót* + *leteszed a lantot* → *lehúzd a lantot*.

Ha valaki úgy tudja, hogy a türelem idegen szóval *tolarencia*, és közléseiben így is használja, továbbá az alakot jól formálnak tekinti, akkor téveszt ugyan, de nem követ el nyelvbotlást. Ha valaki véletlenül így ejti, de ezt az alakot nem tekinti jól formálnak, akkor nyelvbotlást követ el. Ezeknek a jelenségeknek a közös neve: malapropizmusok. Olyan téves lexémaelőhívások, „amelyek hangalakjukban nagyon hasonlítanak a kimondani szándékozott szóra, de referenciális–szemantikai kapcsolatban nem állnak vele” (94). Sőt, a nyelvbotlások malapropizmusoknál a téves realizáció mindig létező szó (pl. *hermeneutikusan elzárták* ‘hermetikusan’), míg a tévesen elsajátított változat lehet nem-szó is (pl. *dekkolázs* ‘dekoltázs’). Továbbá: a nyelvbotlások malapropizmusban a célszó és a téves alak soha „nem léphet fel azonos szövegkörnyezetben”, mint pl. a *denotáció* és a *detonáció*. A hangalakbeli hasonlóság és a gyakoriság erős befolyásoló tényezője a nyelvbotlások malapropizmusok létrejöttének.

Ha egy nyelv lexikonjában egy szónak több, fonológiai felépítésében hasonló „társsa” van, mint pl. *invitál, indukál, vindikál, implikál, inspirál* (ezt nevezik sűrű szomszédságnak), ráadásul gyakori előfordulású is, akkor kevésbé védett a malapropizmussal szemben, mint a kevesebb hasonló társsal rendelkező gyakoriak. Mivel a sok hasonló társsal rendelkező ritka előfordulásúak ugyancsak sérülékenyebbek, úgy látszik, a malapropizmus létrejöttében meghatározó tényező a szomszédság sűrűsége.

A lexikai keresési folyamat legkisebb egységekre kiterjedő állomása a szóalak egyes szegmentumainak megtalálása. Természetesen itt is előfordulnak tévesztések. „Az adatok többségének kialakulására [...] fonetikai alapú magyarázat látszik adekvátnak” (99). Az ilyen adatok értelmezésére Huszár Ágnes a Globális Programozás Elvét (*GPP*, Szende 1997) ajánlja. Fenntartja azonban a lehetőségét az olyan típusú szegmentális tévesztéseknek is, „melynek során a hangzó környezet által közvetlenül nem motivált beszédhang váltja fel az elemsorban a szándékozottat” (98). Saját adatgyűjtéseim és vizsgálataim ép és patológikus nyelvbotlások terén azt mutatják, hogy ha olykor nem is deríthető ki, pontosan mi motiválta a helyettesítést (például a közlő elhallgat, mielőtt a motiváció elhangzana vagy önkorrekciónak hajtott végre), de az ép nyelvi közlések tévesztései között valójában *nincsenek* motiválatlan hanghelyettesítések, amelyek pedig kontextusukkal együtt rendelkezésre állnak, minden esetben levezethetők a kontextusból. Kizárólag a patológikus (afáziás) közlésekre jellemzők a kontextusfüggő helyettesítések mellett a kontextusfüggetlenek is (Szépe 2003). A szerző által hozott példák is könnyen értelmezhetők a *GPP*-vel: a *jegbank* ‘jegybank’ tévesztésben a szóalakzáró prominens pozíció jegyei (akár az összes jegye, hiszen a zöngességi hasonulás majd elvégzi a zöngésítést) terjednek rá a hiányos jegyfeltöltésű, kevésbé prominens szó belseji morfémahatár-pozícióra. Az erősebb prominenciahely jegyfeltöltésének ráterjedése a gyengébb prominenciahelyre igen gyakori jelenség mind az ép, mind a patológikus eredetű tévesztésekben (Szépe 2005). A *Rózsadomb* ‘Rózsadomb’ kétszeresen is motivált tévesztés. Egyfelől a prominensebb pozícióban lévő, szó belseji morfémakezdő *d* képzésmódja ráterjed a kevésbé prominens, szó belseji pozícióra, másfelől pedig – és ez talán még erősebb hatású – a következő szótag (amely egyben a következő morféma, sőt az összetett szóalak következő lexikai egysége) onsetjének képzésmódjegye terjed rá a megelőző szótag onsetjére. A *demokrácia* ‘demokrácia’ az előbbi műveletek kombinációját mutatja: a szóalak utolsó, onset pozíciójű mássalhangzójának képzésmódjegye a kiemelt prominenciapozícióban lévő szókezdő mássalhangzó megfelelő jegyét ismétli, amely egybeesik a szóalak összes (mind az azonos, mind az eltérő képzéshelyű) mássalhangzójának zár képzésmódjával is.

A *sorbarendezés zavarai* című alfejezet azt a műveletszakaszt mutatja be, amely a megtalált lexémaösszetevők lineáris rendezéséért, pontosabban annak hibáiért felelős. „A lemma- és a lexémakezesési szakaszok után a kiválasztott elemek a munkamemóriába kerülnek. [...] Ez a terepe a szándékolt közlés előkészítésének is”. Itt „alakul ki a végleges sorrend, itt történik meg a grammatikai – számban, személyben, grammatikai nemben megvalósuló – egyeztetés. [...] Ebben a szakaszban a következő hibák fordulhatnak elő: egy elem kiesik vagy – a nyelvi környezet által nem motivált módon – betoldódik, elemek helyet cserélnek” (99). Ezek a zavarok a leggyakrabban a tagmondat határain belül jelennek meg, és erősen kontextusfüggők. A téves sorbarendezés iránya szerint a nyelvbotlások típusokba sorolhatók. Az alfejezet következő részei ezeket a típusokat definiálják és illusztrálják példákkal. A kiesés és a betoldás közti egyik legérdekesebb különbség, hogy míg a kiesés érintheti bármelyik nyelvi szint elemét (tő- és toldalékmorfémát, illetőleg szegmentumot), addig a betoldás csak a toldalékmorfémákra és a szegmentumokra terjed ki. A helycserék közös sajátossága, hogy „egy előkészített elem nem a szándékozott helyen hangzik el” (102). Mindegyik nyelvi szint elemeit érinthetik. „A hibázás irányát tekintve [...] lehetnek előre hatóak (anticipációk) és hátra hatóak (perszeverációk)” (102). Ép felnőttek által produkált közlésekben az anticipációs tévesztések gyakoribbak, mint a perszeverációsok, míg a gyermeknyelvben, főleg a fonológiai elsajátítás korai szakaszaiban, valamint a patológikus beszédben a perszeverációk száma szig-

nifikánsan megnő. Általános gyakorisági összefüggés, hogy „Ha az összes hiba száma alacsony, dominálnak az anticipációs hibák [...], ha viszont magas, magasabb a perszeverációs [...] hibák aránya is” (106). „A helycsere harmadik formája akkor jön létre, amikor az [...] előkészített elemek a munkamemóriában helyet cserélnek, az egyik a szándékozottnál előbb, a másik a szándékozottnál később, egymás helyén jelennek meg” (104). A helycserében is érintve lehet mindegyik nyelvi szint eleme, sőt a fonológiai disztinktív jegyek is, de előfordulási arányuk jellegzetesen eltér. Vizsgálataim szerint messze kiemelkedik a szegmentumok cseréjének aránya (Szépe 2006).

Az eddig tárgyalt jelenségek működési területe nem terjed túl a tagmondat határain. „Könnyen belátható azonban, hogy a munkamemória működése nem korlátozódhat az egy tagmondaton belüli elemek sorbarendezésére. Összetett mondat esetén tárolnia kell az előző tagmondat bizonyos elemeit, hiszen csak így lehetséges a korreferencia biztosítása” (106).

A tagmondat határait átlépő nyelvbtlások jóval ritkábbak, mint a tagmondat határain belül előfordulók. Huszár Ágnes két jellegzetes típusukat azonosította a magyarban, és írta le működésüket munkájában: a mondatátszövődést, valamint a negáció hiányát/felesleges megjelenését. A mondatátszövődés a magyarban létező szintaktikai művelet. Ám kizárólag alárendelt tagmondatból kerülhet elem főmondatba, kizárólag jobbról balra, szigorúan az ige elé. Ha ezeket a korlátozásokat megszegi a beszédprodukció, akkor a mondatátszövődés nyelvbtlást eredményez. Például a *Jánost szeretném, ha jönne* jól formált mondat, ezzel szemben agrammatikus a következő: **Péterrel akitől a meghívót kapta, az találkozott először*.

A tagadás elmaradása vagy felesleges megjelenése a szakirodalomban általában nincs számon tartva a nyelvbtlások között. Huszár Ágnes kötetében meggyőzően érvel amellett, hogy „a negációs elemek szándéktól, ill. normától eltérő használata esetében is a munkamemória tökéletlen működésével van dolgunk” (108). Azért tekinti ezeket a jelenségeket „egy sorrendi hiba megnyilvánulásának, mert a fölös tagadásnál a negáció átkerült szemantikai jegy formájában a sorrendileg később következő főmondat igéjébe, de mégis megmaradt az előtte levő mellékmondatban is. Az elmaradt negáció esetében a tagadó elem megmaradt a főmondatban, pedig meg kellett volna jelennie a mellékmondatban is” (109).

A monográfiának az irodalomjegyzék, valamint a nyelvbtláskorpusz mutatója előtti, utolsó fejezete a szerzőnek egy saját, magyar anyanyelvűeken elvégzett kísérletét és annak tanulságait mutatja be (110–115). Kísérletének két kiinduló hipotézise a következő volt: 1. a kísérlet során több anticipációs hibával fog találkozni, mint perszeverációssal; 2. a nőknél még nagyobb az anticipációs hibák aránya. Halmazott minőség- és birtokos jelzős szintagmákat állított elő, amelyek azonban nem voltak vizualizálhatók: ezeket kellett a vizsgálati személyeknek az elhangzás után azonnal visszamondaniuk. Az eredmények arról tanúsodnak, hogy „a nyelvbtlások túlnyomó többsége a beszédhangokat érintette” (a szegmentum nagyságrend kiemelkedő érintettségét a nyelvbtlásokban gyűjtés alapú vizsgálat is megerősíti, vö. Szépe 2006). A két hipotézis közül az egyik igazolódott: a nők nyelvbtlásaiban magasabb volt az anticipáció aránya, mint a férfiakéban, viszont „a perszeverációs hibák száma az egész anyagban jóval felülmúlta az anticipációsokét” (112). A szerző lényegesen több nyelvbtlást talált a vizsgált utánmondásokban, mint a szakirodalom hasonló kísérletei. Feltehetően ennek a képi megjeleníthetőség hiánya volt a fő oka.

6. A felhasznált szakirodalom jegyzékét (116–125) a Mutatók egy magyar nyelvű on-line korpuszból (126–154) című bőséges melléklet követi, amely a szerző által 1997-től, papír–ceruza módszerrel gyűjtött nyelvbtlásadatok egy tekintélyes részét közli. A bemutatás szerkezete kitűnően követhető: a bal oldali oszlop a realizációt, a jobb oldali a szándékozott közlést tartalmazza. A beszédprodukció egymást követő szintjei szerint osztályozott előhívási hibák típusonként is rendezve követik egymást. Az adattár olyan méretű, hogy bár mutatóknak készült, maga is alkalmas arra, hogy segítségével akár hipotéziseket ellenőrizzünk.

Összegésképpen: ennek a munkának szükségképpen nincsenek lezáró határvonalai. Sem mélységben, sem terjedelmében, sem az eszköztár bővítésében. Huszár Ágnes monográfiája nyomán azonban számottevően előrejutottunk. Biztosak lehetünk benne, hogy további kutatásai egyre tágítani fogják elméleti eredményeinek perspektíváját mind a nyelv mint rendszer működésének megismerésében, mind pedig abban, hogy jobban belelássunk abba, hogy – Baudouin de Courtenay kifejezésével – „mi van a lélekben”.

Irodalom

- Dell, G. S. (1984), Representation of serial order in speech: Evidence from the repeated phoneme effect in speech errors. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 10: 222–233.
- Dell, G. S. (1986), A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Dell, G. S. (1990), Effects of frequency and vocabulary. Type on phonological speech errors. *Language and Cognitive Processes* 564: 357–352.
- Eysenck, M. W. – Keane, M. T. (1997), *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fromkin, A. V. (1971), The non-anomalous nature of anomalous utterances. *Language* 47: 27–52.
- Fromkin, A. V. (1997), Some thoughts about the brain/mind/language Interface. *Lingua* 100/1: 3–27. Magyarul: Gondolatok az agy, az elme és a nyelv közti kapcsolatokról. In: Bánréti Z. (szerk.) (1999), *Nyelvi struktúrák és az agy*. Neurolingvisztikai tanulmányok, 59–90. Corvina, Budapest.
- Garrett, M. F. (1976), Syntactic processes in sentence production. In: R. J. Wales, R. J. – Walker, E. C. T. (szerk.), *New approaches to language mechanisms*. North-Holland, Amsterdam, 231–256.
- Garrett, M. F. (1980), Levels of processing in sentence production. In: Butterworth, B. (szerk.), *Language production I*. Academic Press, New York, 177–220. Magyarul: A feldolgozási szintek a mondatprodukciónban. In: Pléh Csaba (szerk.) (1989), *A beszédmegértés és a beszédprodukción pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 275–322.
- Garrett, M. F. (1988), Processes in language production. In: Newmeyer, F. J. (szerk.), *Linguistics: The Cambridge survey: Vol. 3. Language: Psychological and biological aspects*. Cambridge University Press, Cambridge UK, 69–96.
- Gósy M. (1999), *Pszicholingvisztika*. Corvina, Budapest.
- Gósy M. (2001), A lexikális előhívás problémája. In: Gósy Mária (szerk.:) *Beszéd kutatás 2001*. MTA Nyelvtudomány Intézet, Budapest, 126–142.
- Gósy M. (2004), „Nyelvbottlás”-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Jakobson, R. (1941), *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*. Almqvist och Wiksell, Upsala.
- Kiefer F. (2000), *Jelentésemélet*. Corvina, Budapest.
- Levelt, W. J. M. (1989), *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge MA.
- Martinet, A. (1973), A nyelv kettős tagolódása. In: Szépe Gy. (szerk.), *A nyelvtudomány ma. Szemlénények korunk nyelvészetéből*. Gondolat, Budapest, 39–52.
- Paul, H. (1880), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Max Niemeyer, Halle, 1880.
- Roelofs, A. (1999), Phonological segments and features as planning units in speech production. *Language and Cognitive Processes* 14: 173–200.
- Sebestyén Tar É. (2006), *A 3–6 éves kori fonológiai fejlődés kronológiai mintázata a magyarban*. Open Art, Budapest.

- Nádasdy Á. – Siptár P. (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 42–182.
- Nooteboom, S. G. (1963/1973), The tongue slips in patterns. In: Fromkin, V. (szerk.) (1973), Speech errors as linguistic evidence. *Janua Linguarum* 77. Mouton, The Hague.
- Pap M. (1970), Vissza a nyelvészethez! Általános Nyelvészeti Tanulmányok VII: 207–228.
- Paul, H. (1880), *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer, Halle.
- Rumelhart, D. E. – McClelland, J. L. (1982), An interactive activation model of context effect in letter perception. Part 2. The contextual enhancement effect and some tests and extensions of the model. *Psychological Review* 89: 60–94.
- Saussure, F. de (1967): Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Budapest.
- Stemberger, J. P. (1985), The lexikon in a model of language production. New York, Garland.
- Szende, T. (1992), Phonological representation and lenition processes. MFF/HPP 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende T. (1997), Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szende T. – Szépe J. (2006), Szófelidézés elakadásokban. In: Galgóczi L. – Vass L. (szerk.), A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGYF Kiadó, Szeged, 360–363.
- Szépe J. (2000), Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetének Kiadványai 2. PPKE BTK, Piliscsaba.
- Szépe J. (2002), Hangsorépítési stratégiák nyelvbotlásokban és parafáziákban. In: Gósy M. (szerk.), *Beszéd kutatás 2002*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 52–69.
- Szépe J. (2003), Hipotézisellenőrzés a fonológiában: a Globális Programozás Elvének néhány független bizonyítéka. In: Hunyadi L. (szerk.), *Kísérleti fonetika és laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Nyomda, Debrecen, 181–212.
- Szépe J. (2005), Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbotlásainkban. *Beszédgyógyítás* 16/1: 32–74.
- Szépe J. (2006), Történetek egy lovag botlásairól. In: Cser A. (szerk.), *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*. Open Art, Budapest, 77–100.
- Törkenczy M. (1994), A szótag. In: Kiefer F. (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan II. Fonológia*. Akadémiai, Budapest, 273–392.
- Vicsi K. (1981), Az időtartam szerepe néhány mássalhangzótípus hallás alapján történő megkülönböztetésében. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 59–66.
- Warren, R. M. – Warren, R. P. (1970), Auditory illusions and confusions. *Scientific American* 223: 30–36.

Szépe Judit